

ГЕОЕКОНОМИЈА И НЕУТРАЛНОСТ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Благоје С. Бабић*

Институт за међународну политику и привреду, Београд

Теоријски, геоекономија је „прекогранична политичка економија” заснована на „непоштеној утакмици”. Правила о „поштеној конкуренцији” која важе на унутрашњим тржиштима, не важе за геоекономију. Емпијски, геоекономија постаје замена за „опдајућу улогу геополитике”. Њен задатак је изградња стратегије за деловање државе, како би она могла да обезбеди својим предузећима и својој привреди конкурентске предности у односу на туђа предузећа и привреде. Свака земља мора учествовати у геоекономској утакмици. Она не може само да се брани, него и да наступа. То важи и за Србију.

Отпорност Србије на геополитичке притиске је у управној сразмери с њеном геоекономском отпорношћу. Политика неутралности је закљон од ризика избора између Истока и Запада. Неутралност нема довољно поуздану економску основу ни на унутрашњој ни на спољној равни, тако да зависи више од спремности спољних сила да је допуштају него од економске снаге Србије да је брани. За јачање геоекономске отпорности нужни услови су: способна државна управа, поновна индустријализација, заштита домаће привреде и подстицање успона домаћег предузетништва. Само тако Србија може поново постати „земља наде”. У сваком случају, мора се имати на уму проверено искуство: „Ко не храни своју војску, храниће туђу”.

Кључне речи: *геоекономија, неутралност, поновна индустријализација, заштита домаће привреде*

Уместо увода: мало теорије

Радна хипотеза: Отпорност Србије на геополитичке притиске је у управној сразмери с њеном геоекономском отпорношћу.

Порекло Геоекономије

Порекло геоекономије Бару (Sanjau Baru) види у меркантилизму из 17 века. Тада су државе, ослањањем на војну моћ, настојале да обезбеђују тржишта, природна богатства и драгоцене метале. Главно начело међународне трговине било је –

* Др Благоје Бабић је пензионисани професор међународних финансија и заменик директора Института за међународну политику и привреду у Београду.

извозити више, а увозити мање. Затим преовладава схватање о слободној трговини и *lessez faire-y*. Али, меркантилизам није покопан. Између два светска рата он се у Европи вратио на позорницу међународне трговине.¹ Економска криза из 2008. га је поново оживела, пре свега у Северној Америци. Трговински рат који се тренутно води између САД и Кине је уџбенички пример меркантилизма.

Израз геоекономија први је (1942) употребио Ренер (*George T. Renner*).² Међутим, Лутвак (*Edward Luttwak*) остао је упамћен као „кум“ *геоекономије*³ као засебне научне дисциплине. Он је први покушао да теоријски уобличи тај појам (*Geo-Economics*) у чланку „Од геополитике ка геоекономији: логика сукоба, граматика трговине“ (1990).⁴ Он је покушао да докаже да геоекономија има засебан предмет и метод и да је тако раздвоји од геополитике.⁵ Истовремено, настојао је да геоекономију заклони и од меркантилизма и економског рата.

Главна ограничење Лутвакових разматрања јесте што његов приступ није првенствено аналитички, него нормативни: како превладавати економске сукобе међу савезницима који су остали без заједничког спољног непријатеља.

До сада је објављено сразмерно мало дела о геоекономији. Прво значајније је *Геоекономија – Овладавање економским простором* (1994), зборник радова, чији су уредници и аутори – Италијани Жан (Carlo Jean) и Савона (Paolo Savona).⁶ У Русији је најпознатији геоекономиста Кочетов (Ернест Георгиевич Кочетов). Његово главно дело је *Геоекономија – Овладавање светским економским простором* (1999. и 2006).⁷ Најзначајније дело из области геоекономије у Француској је *Увод у геоекономију* (1999)⁸, зборник радова који је Лоро (Pascal Lorot) објавио као приређивач и коаутор. У Србији је геоекономија тек у зачетку, остајући у дубокој сенци геополитике.

Појам геоекономије

Спорно је да ли геоекономија има засебну теорију, предмет и метод, што су нужни услови да би могла бити призната за науку. Али, постоји стварност коју не може да објасни ниједна призната грана науке: сукоб економских интереса планетарних размера.

¹ Sanjaya Baru, „Geoeconomics and strategy“, *Survival*, Vol. 54, No3, July 2012, pp. 47-58.

² George T. Renner, *Human Geography in the Air Age*, New York, Macmillan, 1942.

³ Тако га је назвао Александар Неклеса, *Концептуалне основи геоекономики*, Internet - <http://www.archipelag.ru/geoeconomics>, 18 10 2007, str. 1.

⁴ Edward Luttwak, „From Geopolitics to Geo-Economics. Logic of Conflict, Grammar of Commerce“, *The National Interest*, Summer 1990, pp. 17-23. Овај појам он је даље развио у делу: *Turbo capitalism: winners and losers in the global economy*, Harper and Collins Publishers, New York, 1999.

⁵ Појам геополитика први је дефинисао шведски политиколог Кјелен (Rudolf Kjellen) почетком 20. века. Немачки научник Хаусхофер (Karl Haushofer) 1923. основао је часопис *Zeitschrift für Geopolitik*, који је - постао орган пропаганде нацистичке Немачке, па је појам геополитика добио одбојан призвук. Вероватно је због тога Лутвак дефинисао појам геоекономија. – Шире о Кјеленовим схватањима у: Степић, М; Срећковић, Ј. (2007), „Становништво и држава – актуелност учења Рудолфа Кјелена“, *Гласник*, Свеска LXXXVII, Бр. 2, Српско географско друштво, Београд, стр. 79-92.

⁶ Paolo Savona, Carlo Jean, *Geoeconomia. Dominio dello spazio economico*, Editore Franco Agnelli, 2-a edizione, 1997.- Овде је коришћен превод на руски језик: Карло Жан, Паоло Савона, *Геоекономика*, Ad Marginem, Москва, 1997.

⁷ Э. Г. Кочетов, *Геоекономика: освоение мирового экономического пространства*, Норма, Москва, 2006.

⁸ Pascal Lorot, „Introduction – Pourquoi la géoéconomie“. In: Pascal Lorot (Sous la direction de), *Introduction à la Géoéconomie*, Economica, Paris, 1999, p. 6.

Са становишта економке теорије, геоекономија је „прекогранична политичка економија“⁹ заснована на „непоштеној утакмици“. Правила о „поштеној конкуренцији“ која важе на унутрашњим тржиштима не важе за геоекономију. У геоекономији не важи ни званична идеологија о „слободној међународној трговини“. Са емпиријског становишта, геоекономија постаје основни параметар међународног поретка,¹⁰ пошто војна моћ губи традиционалну улогу која је одређивала хијерархију држава. Задатак геоекономије јесте изградња стратегије за деловање државе, како би она могла да обезбеди својим предузећима и својој привреди у целини максималне конкурентске предности у односу на туђа предузећа и привреде.¹¹ Хијерархија држава и њихов утицај на међународној позорници данас се одређују све чешће економским разлозима. Управљачи држава, у тежњи да одрже или ојачају свој положај, настоје да „стекну 'геоекономску' замену за опадајућу геополитичку улогу“.¹²

Носиоци геоекономије

Главни носиоци *геоекономије* као геоекономске политике су државе и велике пословне јединице.¹³ Данас међународно надметање и хијерархија држава све више зависе од економије. Док су европске државе настојале у 16. и 17. веку да увећавају војну моћ, у наше време државе настоје, пре свега, да подижу степен своје способности у међународном економском надметању.¹⁴ Лоро наглашава да држава има преовлађујућу улогу у освајању спољних тржишта и постизању надмоћи у технологији.¹⁵ Бару је то сликовито изразио: „застава следи трговину“ (flag follows trade), а „трговина следи заставу“ (trade follows flag).¹⁶

И предузећа могу да имају геоекономске стратегије попут држава. Али, великим предузећима треба потпора државе на светској позорници. На тај начин, између њих и држава долази до узајамности. Државе могу имати интереса да усмеравају велика предузећа претварајући их у своја „одабрана средства“. Међутим, и предузећа могу да користе државе као средства у међународној економској стратегији. Постоји и треће решење: да државе и велика предузећа узајамно једни друге сматрају својим инструментима.¹⁷ „Најчешће, ипак, држава и преузеће делују усагла-

⁹ Израз политичка економија геоекономисти користе да означе „газдовање државе“, то јест економску и развојну политику заједно.

¹⁰ Карло Жан, Паоло Савона, *Выводы: геоекономика как инструмент геополитики*, Internet, <http://www.archipelag.ru/geoeconomika>, 17 X 2007, стр. 4-5 (Закључак зборника на руском језику: Жан, Савона, *Геозкономика, оп. cit.*).

¹¹ Марк Урнов, *Предисловие к сборнику „Геоекономика“*, Internet, <http://www.archipelag.ru/geoeconomika>, 18 X 2007 (Предговор зборнику Жан, Савона, *Геозкономика, оп. cit.*).

¹² Luttwak, „From Geopolitics...“, *op. cit.*, p. 19.

¹³ Luttwak, „From Geopolitics...“, *op. cit.* p. 19.

¹⁴ Карло Жан, Раоло Савона, *Предисловие к русскому изданию сборника „Геозкономика“*, Internet, <http://www.archipelag.ru>, 18. XI 2007, стр. 1.

¹⁵ Lorot, „La nouvelle grammaire...“, *op. cit.*, p. 16.

¹⁶ Baru, *op. cit.*

¹⁷ Luttwak, „From Geoeconomic ...“, *op. cit.*, p. 22.

шено – прва помажући и подупирући амбиције другога – потпуно свесни стратешких императива једног и другог”.¹⁸

Углавном, већина писаца у држави види главног носиоца геоекономије, а геоекономију као научну дисциплину која изучава светско економско супарништво чији су главни носиоци државе.¹⁹

Простор геоекономије

Геоекономија је, по Лутваку, игра само међу државама које су искључиле међусобне ратове. На главном попришту светске политике, где Американци, Европљани и Јапани сарађују и надмећу се, противнички ставови могу се испољавати само економским средствима.²⁰ У добу геоекономије и разлози и средства супарништва су економски.²¹ И Лоро сматра да геополитика губи на значају само међу западним земљама, јер је сукобљавање око територија међу њима отклоњено. Зато међу њима превладава геоекономија.²² Геополитика се, по Лутваку, примењује на подручју ван Запада.

По Лороу, „... појам геоекономије је данас много свеобухванији него што је првобитно имао у виду изумитељ неологизма; он обухвата димензију истински планетарну, која се не може никако ограничити само на западне земље”.²³ И Кочетов сматра да је цео свет подручје истовремено геополитике и геоекономије. Управо њихов спој даје оно што он назива „геоекономским ратом”.²⁴ Италијански економисти Савова и Жан сматрају да и мале земље морају водити геоекономску политику.

Средства геоекономије

Геоекономија је ново издање старог супарништва међу државама. „У њему, капитал за улагање у индустрију који обезбеђује или усмерава држава је еквивалент ватреног оружја; развој производа уз субвенције државе је еквивалент усавршавања наоружања; а продор на тржиште уз помоћ државе замењује војне базе и гарнизоне на страном тлу као и дипломатски утицај”.²⁵ Чак и када би на светској равни потпуно ишчезла војна сила и на њој остале само економске пословне јединице, логика трговине довела би до оштрог супарништва или до стварања савеза међу њима. У оба случаја, то јест и у случају супарништва и у случају стварања савеза међу пословним јединицама, „деловање на свим странама би се увек одвијало без обзира на границе”.²⁶

¹⁸ Lorot, „La nouvelle grammaire ...”, *op. cit.*, p. 15.

¹⁹ Урнов, *op. cit.*

²⁰ Lutwak, *op. cit.*, p. 128.

²¹ *Ibid.*, p. 141.

²² Lorot, „La nouvelle grammaire ...”, *op. cit.* p. 18.

²³ Lorot, „La nouvelle grammaire ...”, *op. cit.* p. 15.

²⁴ Кочетов, *Геоекономика ... op. cit.*, стр. 312-318.

²⁵ Luttwak, *Turbo-capitalism ...*, pp. 128-9.

²⁶ Luttwak, „From Geopolitics...”, *op. cit.*, pp. 17-18.

У геоекономској утакмици користи се низ економских средстава: царинска заштита важних привредних грана, субвенционисање кључних предузећа, повлашћено кредитирање, пореске олакшице, посебно подстицање развоја одабраних делатности, развој нових технологија, конкуренција за природне изворе и инфраструктуру и слично.²⁷ Значај појединих земаља са становишта геоекономије зависиће од кључних области – кретања роба, финансија, људи, технологија и информација.²⁸

Однос геоекономије и геополитике

Заједничко обележје геополитике и геоекономије је што се баве односом снага на међународној равни. Оне су нераздвојне. Између њих постоји динамички однос који није дат једном заувек. Он се мења с мењањем међународних прилика.

Геоекономија је произишла из геополитике. Политика и економија су одувек биле уско повезане. Политика је увек узимала у обзир економске интересе. Са своје стране, економија је обезбеђивала политици финансијска, технолошка и индустријска средства нужна за остваривање циљева политике. Политика је користила економију и као оружје у виду блокада и ембарга.²⁹ Геоекономија је истовремено и сврха и средство геополитике као праксе. Политичка моћ се од памтивека користила ради остваривања економских циљева. Оба светска рата вођена су ради прераподеле економске моћи. И данас се ратови воде из истих разлога. Геоекономија не значи окончање сукоба и територијалних претензија.

Разлика између геоекономије и геополитике

Између геоекономије и геополитике постоје значајне разлике.

а) Геополитика је научна дисциплина која се бави изучавањем сукобљености иза које стоји тежња за овладавањем политичким простором, односно територијама и становништвом које живи на њима. Геоекономија се бави сукобљеношћу иза које стоји тежња за овладавањем економским простором. Њен циљ није да успостави власт над територијом, него трговинску и технолошку премоћ.

б) Геополитика се ослања на употребу силе, укључујући оружану, а геоекономија на економска средства и искључује насиље, и оружану и економску, као што су блокада и ембарго.

в) Политички сукоби имају за исход нулти збир. Трговински сукоби то не морају имати. И у томе може бити разлика између геополитике и геоекономије.

²⁷ Б. А. Виноградов, Геоекономика: современные вызовы России и миру, Институт современных гуманитарных исследований, <http://isgi.ru/article/vinogradov-ba-geoeconomika-sovremennye-vyzovy-rossii-i-miru-0>. (Узето: 05.06.2019)

²⁸ Виноградов, *Ibidem*.

²⁹ Savona, *loc., cit.*

Геоекономски ослонци неутралности

Геоекономски изазов

Свака земља, за какав год се политички избор одлучи, мораће рачунати с геоекономским изазовима. Без обзира на географске, демографске и економске разлике мора градити сопствену геоекономску стратегију ради суочавања са спољним геоекономским и геополитичким притисцима.

Геоекономска питања заслужују највишу пажњу власти. Без узимања у обзир геоекономског чиниоца у својој унутрашњој и спољној политици, економски слаба земља не може стати на своје ноге. У савременим условима ниједна привреда се не може оградити од спољне конкуренције. Да би се национална привреда одржала у оштром међународном супарништву, није довољно да се брани, него мора и да ступа у борбу. За победу је потребна мудра отвореност, уз снажну подршку домаћим моћним и изгледним произвођачима,³⁰ а за то су потребни промишљена дугорочна целовита геоекономска стратегија и државни апарат способан да ту стратегију остварује.³¹

Геополитички избор

Геополитичку драму Србије Јован Цвијић је сажео у једној реченици: „Географија је највећи непријатељ Србије”. Она је постојано држи у искушењу да бира између Запада и Истока. Србија није „Исток Запада и Запад Истока”, као што смо научили од Светог Саве. Она, једноставно, није ни Исток ни Запад. Просторно је одвојена од словенског света, а Запад је не признаје за Европу. Географски усуд је Србију сместио на расед Европе. На коју год би се страну определила, нашла би се на рубу једне или друге тектонске плоче – на источном рубу Запада и на западном рубу Истока. На додиру тектонских плоча увек је трење највеће и последице најразорније. У садашњем односу снага у Европи Србија не би смела да било који избор сматра „избором без замене”. За избор чије су последице неповратне увек се мора имати времена.³² Због тога је неутралност спасоносни закљон.

Народна скупштина Републике Србије званично је прогласила војно-политичку неутралност. Истовремено, власти су се определиле за учлањење у Европску унију. С Истока је наговештена могућност за приступање Евро-азијској заједници. Али, неутралност Србије нема међународноправно признање као у случају Швајцарске. Учлањење у Европску унију није на видiku, а Евроазија је подухват са још увек нејасним обрисима.

³⁰ Према: Урнов, *op. cit.*

³¹ *Ibid.*, стр. 3.

³² Благоје С. Бабић, „Србија и Нео-Евроазија: геоекономска страна”. У: Миломир Степић и Живојин Ђурић (приредили), *Србија и евроазијски геополитички простор*, Институт за политичке студије, Београд, 2015.

Постоји један економски закон који делује безизузетно, као закон Земљине теже: *Све има цену, а сваку цену неко мора да плати*. Сваки избор који Србија направи имаће цену. Велика невоља наше државе јесте што се судбоносне одлуке, као што је избор будућег геополитичког и геоекономског усмерења, доносе без одговарајуће припреме. У нас није направљена озбиљна анализа трошкова и користи ни за један од избора пред којима се Србија налази. И улазак у ЕУ и останак изван ЕУ имају и трошкове и користи. Исти је случај и с Евроазијом. Јавно мњење нема уверљив ослонац за опредељивање за било који избор. Очигледно, земља је пред тешким избором: да ли је „пут у Европу“ „решење без замене“, да ли је Евроазија боље решење? При сваком избору Србија је изложена геополитичким притисцима. Питање је колика је њена геоекономска отпорност на те притиске? Географија Србију упућује да војује за неутралност попут Швајцарске. За то би јој био нужан нови геоекономски успон.

Геоекономски успон

У време Друге Југославије Србија је имала геоекономске претпоставке идеалне за међународну неутралност. Постојао је уравнотежен однос између Запада и Истока. Био је остварен привредни успон упоредив с успоном најуспешнијих земљама у свету. У њој је била врло успешно примењена теорија „полова развоја“. У периоду од петнаестак година, до 1972, Србија је створила „привредно чудо“. По стопи привредног раста била је равна Јапану из доба његовог „привредног чуда“. Заснована је целовита структура привреде, какву није имала ни једна друга мања земља. У свим важним привредним гранама Србија је створила дивовска предузећа, способна за утакмицу на светском тржишту.

„Електронска индустрија“, створена у Нишу заслугом инжењера Владимира Јасића, спадала је у ред највећих предузећа електроиндустрије у Европи. Фабрика аутомобила „Црвена застава“ у Крагујевцу, коју је изградио инжењер Првослав Раковић, непосредно и посредно је запошљавала око 300.000 људи. Ђердапска хидроелектрана, за чију изградњу је најзаслужнији инжењер Панта Јаковљевић, била је највећа на свету. Предузеће „Енергопројект“, на челу с инжењерима Живком Мучаловом и његовим претходницима и наследницима, на светском тржишту добијало је послове у надметању с највећим предузећима Запада. „Пољопривредни комбинат Београд“, на челу с инжењером Петром Зечевићем, постао је једно од највећих и најуспешнијих пољопривредних предузећа у Европи, који у пољопривредној технологији није имао шта да научи на Старом континенту. „Генералекспорт“ је био међу осам највећих спољнотрговинских предузећа у Европи, а Робне куће „Београд“, које је развио Чедо Јелинић, са четрдесет пословних јединица у Југославији, биле су један од највећих трговинских ланаца на континенту. „Београдска банка“ била је међу сто двадесет највећих банака у свету. Другим речима, Србија је имала предузећа довољно моћна да буду ослонац у међународној геоекономској утакмици.

Тек се у време блокаде, наметнуте 1992. године, видело колико је Србија имала далековиду економску и геоекономску визију после Другог светског рата. Захваљујући управо ономе што је створила у то доба, постала је чудо и у деведесетим годинама. Успела је да издржи блокаду каквој није било равне и да надживи агресију НАТО-а. У Србији је у потпуној блокади све функционисало много боље него у многим зе-

мљама које су уживале подршку целог Запада. Објашњење је једноставно: Србија је из доба свог „привредног чуда“ наследила модерну привреду, са целовитом структуром – све виталне гране индустрије, модерну пољопривреду и сопствене енергетске изворе. Висока техничка стручност омогућавала јој је да производи замену увоза за више хиљада ставки. То јој је помогло да опстане упркос потпуној блокади. И данас се Србија ослања на тековине свог некадашњег „привредног чуда“.

„Привредно чудо“ Србије остварила је, пре свега, инжењерска елита. Она је водила и владу и привреду. Успевала је да користи благотворна дејства и тржишта и државе. Инжењери су били најбољи управљачи, градитељи и привредници. Били су остављени на миру, јер савезни врх власти у Југославији није инжењере сумњи-чио да би могли да „идејно застрањују“.³³

Привреда Југославије, а поготово Србије, одолела је ударима федералног врха, који су јој нанели велику штету.³⁴ Са у основи здравом структуром, привреда је сачувала високу отпорност на спољне и унутрашње ударе. Тако је Југославија геоекономски била припремљена за неутралност. То је схватао и део њеног политичког врха. У време доживотног председника Југославије, три министра иностраних послова из Србије: – Константин-Коча Поповић, Марко Никезић и Мирко Тепавац³⁵ тражили су да Југославија уместо несврстаности води политику неутралности. Због тога су морали да промене занимање, а Југославија је пропала.

Нова геоекономска стварност

За малу земљу као што је Србија, која се определила за међународнополитичку неутралност, такав избор претпоставља одговарајуће ослонце на спољном и на унутрашњем плану. Главни ослонац на међународном плану је уравнотежен однос са међусобно супротстављеним великим силама, како не би била сувише економски зависна ни од једне од њих. Главни ослонци на унутрашњем плану јесу домаће предузетништво и однос домаћег становништва према својој држави. Политика неутралности Србије је рањива на обе равни.

Међународна раван

Главна слаба тачка геоекономије Србије је што је сувише европоцентрична. Србија је економски високо зависна од „Све-Европе“. Нема замене ни за Запад ни за Исток. У 2017. години Европска унија је учествовала у извозу Србије са 65%, а у увозу око 60,23%. Дакле, готово две трећине спољне трговине Србије одвија се с Европском унијом. У истој години извоз у земље ЦЕФТА, које су део Европе, износио је 19,48%, а увоз око 4,2%. Русија је учествовала са 5,18% у извозу и са 7,87% у увозу. То значи да је у 2017. у оквиру Европе остварено око 89,66% укупног изво-

³³ Благоје Симов Бабић, *Поход црвеног лаписа*, Издање писца, Београд, 2015.

³⁴ Видети одељак „Нова геоекономска стварност“.

³⁵ Перо Симић, *Броз против Тита*, Лагуна, Београд, 2014.

за и око 71,3% увоза Србије. Квалитативна зависност од увоза из Русије је посебно висока, јер се ради о ставкама нужног увоза, као што су енергенти. Поређења ради, у истој години извоз у Кину износио је 0,19%, а увоз из Кине 7,47%. У све остале земље извоз је износио 0,88%, а увоз 11,81%.³⁶

На тржишту Европске уније привреда Србије се судара с технолошки надмоћном конкуренцијом најразвијенијих земаља и нових земаља чланица ЕУ. Малој земљи, притешњеној конкуренцијом на тржиштима Европе, природан излаз би био развој економских односа с Азијом, који су данас далеко од пожељног. Вредност укупне размене Србије с главним азијским партнерима мањи је од статистичке грешке у њиховим платним билансима. Исто тако, збир вредности извоза Србије у ове земље мањи је од ставке „грешке и пропусти” у њеном платном билансу. Ниједно наше велико предузеће, ни банка, који су успешно пословали у Азији није опстало. Пословодни кадар који је познавао начин пословања с Азијом је ишчезао, па је Србија постала „неписмена” за пословање у Азији.

Нови баук кружи Европом

Са становишта геоекономског положаја Србије посебну улогу има Немачка. Она је појединачно њен најважнији спољноекономски партнер. Немачка је на првом месту по увозу, а на другом месту по извозу из Србије. Такође, представља веома важан извор капитала и технологије. У Србији послује око 350 немачких улагача, који запошљавају око 30.000 људи.³⁷

Геоекономисти сматрају Немачку најпотцењенијом светском силом. Она је „После пораза у два светска рата успела да се прибере и постане економском локомотивом Европе”.³⁸ После Другог светског рата дуго се сматрало да је „економски див, а политички патуљак”. Ипак, захваљујући свом „привредном чуду” постала је и политички див. Она наставља традиционалну тежњу за претварање Средње и Југоисточне Европе у своју утицајну зону. У томе не користи војну, него геоекономску „реалполитику”. „За разлику од прошлог века, савремена немачка експанзија заснива се на науци, образовању, култури и економији”.³⁹

На светском тржишту Немачка се успешно надмеће са две водеће економске силе – САД и Кином. Нагомилала је трговински суфицит чак већи него Кина. Стекла је и повлашћени положају у „еврозони”, а евро је постао њена полука као што је некада била дојчмарка. У немачкој политици посебно велики утицај имају крупна извозна предузећа и предузећа која инвестирају у иностранству. У одбрани тих предности она је непопустљива, што је показала у току кризе евра.

Укратко, захваљујући расту своје економске моћи и крутој дипломатији, Немачка је достигла „полухегемонистички” положај, бар у Европској унији која је постала моћан ослонац њеног утицаја у свету. Тако је у миру постигла оно што није могла у рату.

³⁶ Извор: Привредна комора Србије.

³⁷ Извор: Завод за статистику Републике Србије.

³⁸ Виноградов, нав. дело.

³⁹ *Ibidem*.

Србија је и геоекономски и геополитички притешњена растом немачког утицаја у њеном ужем и ширем окружењу. Тај утицај је толико велики да чланице „вишеградске групе” постављају на дневни ред и питање неједнаке размене с Немачком.

Заблуда је да је Немачка привреда, која је у 1999. сматрана „болесником еврозоне”⁴⁰, оздравила захваљујући Шредеровом (*Gerhard Schröder*) закону о прекаријату („закон *Xartz*”). „Оздрављење” је, у ствари, ослоњено на неједнаку размену са земљама средње и источне Европе.⁴¹ Немачка измешта производњу у суседство, где су трошкови производње много нижи. Од Варшаве до Будимпеште просечне најамнине чиниле су једну четвртину најамнина у Берлину у 2010. години. Поред тога, ове земље су близу, па су и трошкови превоза ниски.⁴² Другим речима, треба рачунати с тим да је Немачка високо заинтересована за уже и шире окружење Србије и да стога треба рачунати на постојаност њеног притиска.

Слаба је утеха што се и Немцима дешава да погреше у рачуну. Суочавају се с неурачунатим ризиком. Својим геоекономским успехом подривају темељ свог међународног политичког утицаја – Европску унију. Да би једна земља била језгро гравитације у једној заједници морала би имати дефицит у размени с њеним чланицама. У ЕУ је обрнуто. Немачка има суфицит у размени са скоро свим чланицама и он делује центрифугално. Друге чланице, у страху од пада у дужничко ропство према Немачкој, покушавају да траже излаз на другим странама.

Одсуство „меке моћи”

Једино подручје спољно економских односа у којем Србија одржава доста уравнотежене односе јесте прилив страних улагања. Истина, „Све-Европа” је главни извор и капитала и технологије за привреду Србије. Главни улагачи у домаћу привреду су из Европске уније и Русије. Улагања из Русије су значајна, посебно у квалитативном погледу – развоју енергетике. У најновије време Кина постаје све важнији извор капитала, а ускоро вероватно и технологије. И САД имају знатна улагања у нашој привреди.

Међутим, у погледу учешћа у међународном кретању капитала Србија је једностранна. Углавном је само увозник капитала. По извозу капитала је на последњем месту међу земљама у транзицији, што има неповољне последице. Прво, Србија је сувише рањива за случај финансијских поремећаја у окружењу. Страним улагачима је признато право на изношење (репатријацију) и добити и главнице. То значи да се из ње могу повући по својој нахођењу, без обзира на могуће последице по привреду и друштво Србије.

С друге стране, као земља с мало улагања у иностранству, Србија има малу „меку моћ”. То је у супротности с њеном традицијом. У 19. веку само су САД биле привлачне за усељавање него Србија, која је привлачила не само страна улагања

⁴⁰ *The Economist*, 3. јуни 1999.

⁴¹ Stephen Gross, „The German Economy and East-Central Europe”, *German Politics and Society*, vol. 31, no 108, New York, automne 2013.

⁴² Pierre Rimbart, „Le Saint Empire économique allemand - Délocalisations de proximité en Europe Centrale”, *Le Monde diplomatique*, Février 2018, p. 13. <https://www.monde-diplomatique.fr/2018/02/RIMBERT/58356> (Приступ: 11.2018). - Да би контејнер из Шангаја стигао до Ротердама требају четири седмице, а свега пет сати из Младе Болеславе код Прага до Волфсбурга.

него, што је још важније, стране стручњаке, који су дали немерљив допринос развоју њене науке, културе и привреде. Данас Србија спада у земље из којих је исељавање, посебно стручне радне снаге, највише.

Другим речима, у 19. веку Србија је, као и САД, била „земља наде”. Данас то није. У званичној економској политици много већа пажња придаје се страним него домаћим улагањима. Тек са новим привредним успоном Србија ће моћи поново да постане земља наде.

Унутрашња равн

Тектонски удари

Успон привреде Србије успораван је почев од 1972. године. Разлог је разградња државе и тржишта. Прво је врх савезне власти извршио државни удар против Србије.⁴³ Оборена је законита власт на челу са Марком Никезићем, која је сматрана најпросвећенијом у Југославији. Државни удар против управе у Србији пропраћен је не мање opakим ударом против њене привреде. Под оптужбом за „техноменаџерство” у привреди Србије извршена је смена најуспешнијих привредника. Србија је доживела још једну „сечу кнезова” од које се никада неће опоравити. Из привреде и државне управе искључно је око 16.000 најискуснијих људи.⁴⁴

Променом Устава 1974. извршен је нови државни удар и против Србије и против Југославије. Увођењем права вета у одлучивању у државним органима долази до одузетости и савезне и републичке управе. У 1975. уследио је нови удар – Закон о удруженом раду, који је разбио сва велика предузећа на ООУР-е, од којих је сваки добио право вета. Највећу штету претрпела је Србија. Прво, највећа предузећа су била на њеној територији, а, друго, уведено је начело да ООУР-и припадају републици на чијем су подручју. Тако је извршена конфискација великог дела капитала привреде Србије. Завршни удар било је увођење „платно-билансних позиција република и покрајина” које је омогућило анархију у спољном задуживању Југославије која је, најзад, средином 80-их година банкротирала.⁴⁵

Привреда Србије доживела је нова страдања по разбијању Југославије проузроковано и споља и изнутра. Главни спољни удари били су блокада из 1992. и агресија НАТО-а из 1999. године. По привреду Србије уследили су још погубнији удари изнутра. Они су производ имитаторског наметања „новог либерализма”, чија је суштина глобализација тржишта, односно уклањање заштите тржишта, пре свега малих земаља, и потискивање улоге државе у корист предузећа. У нашој „званичној” економској науци и званичној економској политици превладало је пре скоро двадесет година ово „ново слободарство”. Главни постулати били су: „отварање тржишта”, приватизација по сваку цену и „послеиндустријско друштво”.

⁴³ Позајмљено од филозофа Михаила Марковића.

⁴⁴ Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita*, izdavač Dan Graf, Beograd, 2015.

⁴⁵ Благоје С. Бабић, *Плох од црвеног лаписа*, издање писца, Београд, 2015, стр. 315 и следеће.

Цена „слободарства”

Свака држава треба да, без обзира на званичне постулате, штити своју привреду, изналазећи мање или више уверљива оправдања. Лоша дејства протекционизма преваљују се на слабе, а повољна припадају моћним привредама. *Quod locet Jovi, non licet bovi.*

Уверљиве су оцене да је протекционизам других држава штетан за нашу привреду, што се може и израчунати. Међутим, штету коју је привреда Србије претрпела и трпи од њеног „слободарског” режима спољне трговине није могуће израчунати.

Штета која се може нанети једној привреди има два дела. Један је основна штета (*damnum emergens*), а други пропуштена добит (*lucrum cessans*). Прву је лакше израчунати него другу. У овом другом случају одлучујуће је колико је умањена способност привреде да ствара доходак.

Блокада је нанела привреди Србије огромну штету, пре свега ограничавањем могућности за пуно коришћење њене производне моћи. Тако је настала велика пропуштена добит у виду смањења националног дохотка. Међутим, блокада није уништила ни производна постројења ни људски капитал – стручну радну снагу. Привреда је очувала способност да ствара доходак, и да тако „покрије” штету од блокаде. Чим је блокада скинута, 1995. године, стопа раста износила је 9% годишње.

Агресија НАТО-а нанела је огромну „основну штету”, разарањем дела производних постројења и инфраструктуре, али није уништила људски капитал – стручну радну снагу. С очуваним материјалним и људским капиталом привреда је сачувала способност за стварање дохотка.

„Слободарски режим” спољне трговине и приватизација нанели су већу штету привреди Србије него блокада и агресија НАТО-а заједно. Јер, много више су умањили њену способност да ствара доходак. Привреди, изнуреној блокадом и агресијом, била је нужна заштита како би могла да се изврши обнова производне моћи. Десило се обрнуто. У 2001. „слободарским” режимом спољне трговине домаћа привреда је изложена разорној спољној конкуренцији. Уследила је приватизација која није довела до мењања својине над производним постројењима него до њиховог физичког уништавања. Индустрijски средње развијена земља је разиндустрijализована. Стручна радна снага – пословође, инжењери, техничари, квалификовани радници – искључени су из привреде да би били принудно расшколовани. Тако је изгубљен огроман и материјални и људски капитал и битно умањена способност привреде да ствара доходак.

Од „слободарског” режима спољне трговине није страдала само индустрија него и пољопривреда. Док у другим земљама пољопривреда ужива заштиту и високе субвенције, наша пољопривреда је изложена опорезивању и надмоћној страниој конкуренцији. Последице су не само економске него и демографске, политичке и безбедносне. Страни малопродајни трговински ланци запосели су тржиште. Нашим пољопривредницима се више не исплати да улажу у развој пољопривреде. Због тога она технолошки касни и даље губи конкурентну способност. Тако се нашла у зачараном кругу опадања. Исход је пустошење села и расељавање Србије.

Углавном, питање је да ли је уопште могуће израчунати штету коју је привреда Србије претрпела и даље трпи због „слободарског” режима спољне трговине.

То не значи да Србија може вратити царински систем какав је имала до абдикације од економске суверености из 2001. године. Међутим, иако врло важна, царинска заштита није једино средство заштите домаћег тржишта, односно домаће привреде.

Разиндустријализација

Разиндустријализација је главни узрок невоља које и данас притискају наше друштво: висока незапосленост, висок дефицит трговинског биланса, висока спољна задуженост, посртање пољопривреде, заостајање у технолошком развоју. Што је најгоре, с привредом у депресији, уз високу незапосленост, слобода прекограничног кретања људи прети опасношћу од исељавања радно најспособнијег дела становништва.

У нашој економској науци често се сматрало да је настојање на поновној индустријализацији анахронизам, уз образложење да смо у „последњем добу“ у којем су услуге најважнији део домаћег бруто производа. С тим у вези, Сједињене Државе су помињане као доказ. Међутим, превиђало се да је развој услуга у САД производ највишег степена развоја технологије – информатика, телекомуникације, банкарство, финансијска тржишта, осигурање, саобраћај, ваздухопловна и васионска технологија и слично. Сједињене Државе су задржале индустрије с највишом додатом вредношћу, односно индустрије знањем високо садржајне, док су индустрије с нижом додатом вредношћу, високо садржајне телесним радом, препустиле другим земљама. Зато се САД означавају као „последњем добу“ или, како се на Западу говорило, „разиндустријализовано друштво“.

У Србији висок удео услуга у ДБП-у није проистекао из њиховог раста, него захваљујући „разиндустријализацији“, односно физичком уништавању дела индустрије. С обзиром на огроман пад индустријске производње, Србија се нашла у опасности да се, због разиндустријализације, нађе на супротном полу од САД – као „преиндустријско друштво“.

Међутим, и у САД су утихнуле успаванке о „последњем добу“. Чињеница да огромна рефлација, почев од избијања кризе 2008. године – убацивање у оптицај небројених милијарди долара – није довела до брзог оживљавања конјунктуре, скренула је пажњу на слабу тачку америчке привреде – управо „разиндустријализацију“. Повећавање платно способне тражње у САД рефлацијом потпомаже опоравак индустрије у другим земљама, као што је Кина, чије производе Американци и даље масовно купују.⁴⁶ Институт за међународне економске односе у Вашингтону указао је на нужност поновне индустријализације САД. У то сврху и образовни систем треба да буде преуређен, како би производио много више инжењера и техничара него данас.⁴⁷

Криза је отрезнила и другу светску велесилу – Русију, која је, такође, доживела разиндустријализацију. Руско вођство открило је да није на време усмеравало високе приходе од извоза сировина у поновну индустријализацију. И у Србији је до-

⁴⁶ Кругман је због тога програм рефлације министра финансија САД Полсона (*Henry Merritt Paulson*) од 700 - милијарди долара назвао „новац за корпу за отпатке“. Видети: Paul Krugman, „Cash for Trash“, *New York Times*, 21.09.2008. In: <https://www.nytimes.com/2008/09/22/opinion/22krugman.html>. Преузето 23.06.2019.

⁴⁷ Сама Индија производи више инжењера него САД и Западна Европа заједно.

шло до касног буђења. Тек је с растом незапослености, која се приближава стопи од 20%, економска политика почела да открива важност производног дела привреде. Ту је и одговор на питање где треба тражити излаз из кризе.⁴⁸

Домети „родољубља”

За отпорност малих земаља према страним притисцима од битног значаја је и однос грађана према својој држави. Постоје две врсте „родољубља”: власничко и поданичко. И власници и поданици имају исти циљ: одбрана извора средстава за опстанак. Власници бране земљу јер их она храни, а поданици бране онога који их храни. Када је 1914. године Србији објављен рат, сви пунолетни земљорадници су се добровољно јавили на мобилизацију. Њима нису били потребни позиви. Позиви се уручују поданицима на кућну адресу, под условом да на њој буду затечени.

То историјски није ново. Да би неко био сматран грађанином Старог Рима, морао је имати *quiritium*, то јест поседовати бар педаљ римске земље. То је сматрано залогом да ће бранити Рим. Нису без разлога Стари Римљани говорили: „*O agricolae semper custodia patriae eratis et eritis*”. Хегел је сматрао да су власници земље „супстанцијални сталеж”. Вероватно најслабија страна наше геоекономије јесте што није схваћен судбоносни значај домаћег пољопривредног предузетништва. Стога се села празне, па земља остаје без земљорадника, а држава без бранилаца.

Наша држава нема довољно снажан ослонац у домаћем предузетништву ни ван пољопривреде. Прво, банковни систем је скоро у целини у страним рукама, друго, страни трговински ланци запосели су малопродају, а тиме и домаће тржиште на штету изворно домаће индустрије и пољопривреде и треће, неразумна либерализација из 2001. и истовремено неразумна приватизација довршиле су разарање домаће индустрије. Србија је остала без прерађивачке индустрије, која је, иначе, главни стуб народне одбране. Домаћа индустрија је слаба, а нова индустрија је, углавном, у рукама странаца. Најзад, 2008. године, Споразумом о придруживању ЕУ, странцима је признато право да као и домаћи држављани могу да купују обрадиво земљиште, што није могуће у „Старој Европи”, а чему се супроставила и „Нова Европа”. Распродајом обрадиве земље ризикује се укидање основа за опстанак народа. Најзад, домаћи „родољуби” изнели су велики капитал у иностранство.

Постоји стварна опасност да сва важнија средства за производњу пређу у руке странаца. Ако странци у Србији постану поседници целе привреде, цео народ ће постати поданички. Поставља се питање: шта ће тада он да брани – страну поседничку класу која га храни? А ко ће онда бранити Србију?

Све то слаби геоекономски положај Србије и чини је подложном геополитичким притисцима. У мери у којој домаћа привреда буде прелазила у руке станаца, неутралност Србије постајаће љуштура чији опстанак неће зависити од њеног избора, него од нагодбе међу страним силама.

⁴⁸ Објављено у зборнику радова: *Економско-финансијски односи Србије са иностранством – Нужност нове стратегије*, Научно друштво економиста и Економски факултет Београду, 2009, стр. 129-136.

Пут спаса неутралности

Народ вели да је живот као вода. Увек нађе неки излаз. Економисти сматрају да није свеједно на који начин се излаз остварује. Разлика је у цени. Стихија је редовно скупља од промишљених решења. У случају Србије најбоље решење је, изгледа, радити обрнуто од онога што је Србију од земље „привредног чуда“ претворило у земљу сиромаша: задржавање главних привредних полуга у рукама државе, обнова производних делатности, заштита домаћег тржишта, подстицање израстања домаћег предузетничког слоја, подстицање повратка исељеника и избеглог капитала.

Способна државна управа

Привреда не трпи догме. Ниједна привреда на свету није се развила на само једној доктринарној основи. Све успешне економске политике биле су и јесу еклектичке. Ниједна привреда није се развила само на улози државе нити само на улози тржишта. Повремено отказују и држава (*government failure*) и тржиште (*market failure*). Најуспешније су привреде у земљама у којима су владе најуспешније користиле развојне могућности и државе и тржишта истовремено.

Светска привредна криза, започета 2008, довела је у питање до тада владајућу идеологију – неолиберализам и његов битне састојке – глобализацију тржишта и потискивање улоге државе у привреди. Управо је светски геоекономски рат вратио државу да светску економску позорницу. Земље које су препоручивале неолибералне постулате другима, данас их замењују растућом улогом државе, поготово у међународним економским односима. Према томе, није питање какву улогу држава треба да има у привреди Србије, него колико је државна управа способна да помогне својим предузећима, нарочито у међународном надметању. У ту сврху мора располагати полугама за усмеравање развоја привреде и њену заштиту.

Још увек није касно упозорити да голорука држава не може створити међународно конкурентну привреду. Она нужно мора држати главну полуку привредне конјунктуре и привредног развоја – банкарство, које не мора у целини бити у својини државе, али мора претежно делом бити у домаћим рукама, а у целини под строгим надзором Народне банке Србије.⁴⁹ Сувереност над банковним системом је предуслов за монетарну сувереност државе и аутономију у усмеравању развоја домаће привреде.⁵⁰

Обнова производних делатности

Србија нужно мора бити претежно произвођачко друштво. Она нема ни природних ни правних претпоставки за послеиндустријско друштво и не може опстати на услужним делатностима. У развоју туризма нема природних услова да се мери ни са

⁴⁹ Бранко Павловић, „Да ли треба продати Комерцијалну банку, *Политика*, 8. јуна 2019.

⁵⁰ Сматра се да би продаја Комерцијалне банке, последње велике банке која је учествовала у - стварању некадашњег привредног успона, што је у најави, била последњи ексер у мртвачки сандук некадашњег „привредног чуда“ Југославије и Србије.

приморским ни са алпским земљама. Главнина осталих услуга – банкарство, осигурање, трговина, туризам, угоститељство – претежно је у рукама странаца. Према томе, Србији преостаје обнова производних делатности – индустрије и пољопривреде.

У свим успешним привредама индустрија је одиграла улогу локомотиве развоја. Поновна индустријализација, на новим технологијама, пут је за израстање Србије из економске и друштвене кризе. На добром је путу у развоју информатичке делатности, али она не може решити главно друштвено питање Србије – незапосленост. Ове делатности захтевају висок ниво знања и низак ниво физичког рада. Србија мора да подстиче и развој класичних индустријских делатности. Ниједна од тих делатности у свету није напуштена. Напуштене су само застареле технологије.

Јачање домаћег предузетништва

Геоекономска стварност намеће стварање моћних домаћих предузећа. Домаћим предузетницима мора се признавати третман какав се признаје страним и на друге начине потпомагати израстање домаћег предузетничког слоја који би временом, преко тржишта, могао да врати у домаћи посед главни део домаће привреде, без обзира на облик својине – приватну, државну или задружну. Без ослонаца на домаће предузетништво нема стварне суверености домаће државе.

Не може се закључити да Србији није потребан страни капитал. Призивају га све земље, а нама је потребан из много разлога. Али, државе које домаћински воде своје привреде, стварају услове првенствено за развој домаћег предузетништва. По правилу, страни предузетници најрадије улажу капитал у земље у којима су услови за домаћи капитал најповољнији. Идеал страних предузетника у развијеним земљама је да добију „национални третман” у њима, односно да њихова предузећа имају исте услове привређивања као домаћи. У нас је обрнуто. Идеал домаћих предузетника је да у домаћој привреди добију третман какав у њој имају страни предузетници.

Заштита домаће привреде

Одговарајућа заштита је *conditio sine qua non* развоја домаћег предузетништва. Поучно је искуство развијених земаља у избору режима спољне трговине. Представљајући амерички став према међународној трговини, један амерички професор је рекао: САД су за слободну међународну трговину кад год је то у њиховом интересу, а за протекционизам само кад је то у њиховом интересу. У Уговору о Светској трговинској организацији скоро две трећине штива односи се на ограничења слободе међународне трговине. У њему је изричито предвиђена заштита нових индустрија (*infant industry argument*). Нажалост, скоро сва наша данашња индустрија је нова. Спољнотрговински режим Европске уније је њено јединствено тржиште претворио у тешко доступну тврђаву. У спољнотрговинском режиму Европске уније постоји огроман број нецаринских препрека међународној трговини.⁵¹ Дакле, постоје моћна

⁵¹ Ивана Поповић Петровић, Административне процедуралне нецаринске баријере и изградња институционалног капацитета, Економски факултет Београдског универзитета, Београд, 2015, стр. 290-1.

средства нецаринске заштите. Домаћа држава има правних могућности да штити домаћу привреду максималним коришћењем могућности које пружају Уговор о Светској трговинској организацији, спољнотрговински режим Европске уније и искуство развијених земаља.

Закључак

Отпорност Србије на геополитичке притиске је у управној сразмери с њеном геоекономском отпорношћу. Геоекономски положај Србије данас није завидан. Земља је подложна и геоекономским и геополитичким притисцима. Политика неутралности је заклон од ризика избора између Истока и Запада.

Неутралност нема довољно поуздану економску основу ни на унутрашњој ни на спољној равни, тако да више зависи од спремности спољних сила да је допуштају него од економске снаге Србије да је брани.

За јачање геоекономске отпорности нужни услови су: способна државна управа, поновна индустријализација, заштита домаће привреде и подстицање успона домаћег предузетништва. Само тако Србија може поново постати „земља наде”. У сваком случају, мора се имати у виду проверено искуство: „Ко не храни своју војску, храниће туђу”.

Библиографија

- [1] Бабић, Благоје, *Економија Азије*, Мегатренд универзитет, Београд, 2007.
- [2] Бабић, Благоје, „Геоекономија – стварност и наука”, *Мегатренд ревија*, Вол. 6(1)2009, стр. 27-54.
- [3] Бабић, Благоје, „Србија и Нео-Евроазија - геоекономска страна”. У: Миломир Степић и Живојин Ђурић (приредили), *Србија и евроазијски геополитички простор*, Институт за политичке студије, Београд, 2015.
- [4] Бабић, Благоје, „Тријумф еклектике: азијска `привредна чуда`. У: Љубомир Маџар и Миомир Јакшић (редактори), *Глобална криза и економска наука. Неолиберализам и алтернативе*, Академија економских наука у саставу Научног друштва економиста Србије и Економски факултет у Београду, Београд, 2012, стр. 179-202.
- [5] Бабић, Благоје, „Cur de asini umbra disseramus?” (За и против „неолиберализма”), *Економске идеје и пракса*, 2015, бр. 16-17, стр. 143-174.
- [6] Бабић, Благоје, „Спасавање пољопривреде за спас народа”. У: Божо Драшковић (редактор), *Економске, социјалне и развојне последице продаје пољопривредног земљишта у Србији*, Институт економских наука, Београд, 2017, стр. 9- 22.
- [7] Виноградов, Борис Алексеевич, *Геоэкономика: современные вызовы России и миру*, Институт современных гуманитарных исследований, <http://isgi.ru/article/vinogradov-ba-geoekonomika-sovremennye-vyzovy-rossii-i-miru-0>. (Узето: 05.06.2019).
- [8] Кочетов, Эрнест Георгиевич, *Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства*, „Норма”, Москва, 2006.
- [9] Кочетов, Эрнест Георгиевич, *Глобалистика: теория, методология и практика*, Москва, Норма, 2002.

- [10] Lorot, Pascal, (Sous la direction de), *Introduction à la Géoeconomie*, Economica, Paris, 1999.
- [11] Luttwak, Edward, "From Geopolitics to Geo-Economics. Logic of Conflict, Grammar of Commerce", *The National Interest*, Summer, 1990, pp. 17-23.
- [12] Luttwak, Edward, *Turbo capitalism: winners and losers in the global economy*, Harper and Collins, New York, 1999.
- [13] Неклесса, Александр, *Концептуальные основы геоэкономики*, Internet <http://www.archipelag.ru/geoeconomics>, 18 10 2007.
- [14] Jean, Carlo, Savona, Paolo, *Geoeconomia. Dominio dello spazio economico*, Editore Franco Agnelli, 1997.
- [15] Ивана Поповић Петровић, Административне процедуралне нецаринске баријере и изградња институционалног капацитета, Економски факултет Београдског универзитета, Београд, 2015.
- [16] Shet, Jagdish N. - Sisodia, Rajendra S., *Tectonic Shift – the Geo-Economic Realignment of Globalizing Market*, SAGE, Publication, 2006.
- [17] Степић, М; Срећковић, Ј. (2007), „Становништво и држава – актуелност учења Рудолфа Кјелена”, *Гласник*, Свеска LXXXVII, Бр.2, Српско географско друштво, Београд, стр. 79-92.